

מצב הרוח

עתידם של מדעי הרוח

מאת **משה עוז**

להדק את החגורה, אין בררה אלא לוותר על המותרות. מה שאינו נושא תמורה כלכלית מובהקת אינו יכול להתקיים עוד. המדיניות הנוכחית מבקשת לצמצם את תפקידיה של האוניברסיטה "להגשמת מטרות תועלתניות בלבד, תועלת שנמדדת בממון ובהישגים חומריים"³.

לעומת דעות נאו-ליברליות ו"מחויבות-מציאות" אלה מתגברים בשנים האחרונות קולותיהם של מי שרואים בקריסתם של מדעי הרוח "אסון לאומי" או משבר עולמי "שהשלכותיו על אופי המשטר הדמוקרטי עלולות להיות הרסניות"⁴. ספרה של מרתה נוסבאום *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities* הוא המסמך החשוב ביותר שראה אור לאחרונה בנושא זה. נוסבאום רואה בלימודי הרוח את נשמת אפה של הדמוקרטיה המערבית. אם אנו רוצים אזרח אוטונומי המחזיק במתודת חשיבה ביקורתית, אם אנו מבקשים אדם בעל ראייה ספקנית ומפוכחת, עלינו לציידו בכלים הנאותים לשיפוטו המתמיד של המשטר שבו הוא בוחר. לימודים צרים של מתמטיקה, מדעים, כלכלה או מחשבים לא יכשירו אותו לכך. "מודל הפיתוח האנושי של החינוך – תכנים ומתודות שמונחלים על ידי מדעי הרוח – רק הם שמקיימים מאז ימי סוקרטס, לא רק את התרבות, אלא גם את הדמוקרטיה ואת האזרח האוטונומי"⁵. לעומת זאת מודל הפיתוח הכלכלי של החינוך אולי יבטיח את עתיד המשק אבל גם ירוקן אותו מתכלית קיומו. חשוב להדגיש אפוא כי אין מדובר במשבר הפוקד את מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בלבד אלא בבעיה כלל-מערבית שמאיימת על עתידן של הפקולטות למדעי הרוח באוניברסיטאות מובילות בעולם.

עם זאת דומה שגם בקרב מתנגדיו של מודל הפיתוח הכלכלי קיימת הסכמה שכלכלת השוק העולמי אינה נושאת באחריות בלעדית למצבם העגום של מדעי הרוח

מדעי הרוח בישראל מצויים במשבר עמוק. קביעה זו זוכה כך נראה להסכמה רחבה מצד כלל הגורמים החרדים לעתידה של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. מספר התלמידים לתואר ראשון בחוגים של מדעי הרוח ירד בעשור האחרון מ-11% ל-7.5% לעומת מספר כפול של סטודנטים שנוהרים אל הפקולטות האחרות כמו הנדסה, משפטים, מדעי הניהול והמדעים המדויקים.¹ בחינת תמהיל התלמידים שממשיכים ללימודי מחקר מגלה כי בשלבים מתקדמים אלה הבעיה אף הולכת ומחריפה – שלישי בלבד מכלל מקבלי התואר השני במדעי הרוח בוחר במסלול עם עבודת מחקר לעומת כ-90% במדעים המדויקים וכ-70% בהנדסה ואדריכלות. הנתונים המספריים מדויקים ומעוררי דאגה, אבל גם הם מספרים רק חלק מהסיפור. מה שמשלים את התמונה העגומה הוא מראה הכיתות הריקות, תכניות הלימודים המצומצמות, חוגים שנסגרים, סגל שהולך ומזדקן והאווירה ששוררת בחלק מהחוגים. קרנם של מדעי הרוח בירידה תלולה, ומה שאולי מבטא זאת טוב מכל דבר אחר – טוב אף ממראה הפקולטות עצמן – הוא אדישות ציבורית גורפת לאפשרות קריסתם.

איש אינו חולק כאמור על עובדת קיומו של המשבר, אולם תמימות דעים זו נסדקת משהו בבואנו לדון במידת נחיצותם של מדעי הרוח במציאות שבה סדר העדיפויות החברתי נקבע על ידי כוחות השוק העולמי – כוחות הדורשים צמיחה כלכלית מתמדת כתנאי יסוד להמשך שרידותו של משק לאומי. התחרות הגוברת על "הון לאומי", יאמרו מצדדי הקיצוצים בתקציב ההשכלה הגבוהה, היא שמחייבת אותנו לקצץ ב"תחומים שאינם מחוללי הכנסות ואין בהם תועלת מעשית מידית"². "אם אין קמח אין תורה", מבהירים קובעי המדיניות. אמנם יש "תורה" שהיא חיונית לייצור ה"קמח" – הנדסה, מחשבים, מדעים יישומיים, כלכלה וכו' – אבל בשעה שבה אנו נדרשים

ספריית מדעי הרוח והחברה באוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים (כאן ובעמוד הבא).

אחר כך לשם החיאה אפשרית. שמיר¹¹ מצרה גם היא על דלדולה של הרוח, ובעקבות זאת על דלדולן מתלמידים של הפקולטות למדעי הרוח, ותולה את קולר האשמה באפנות הפוסט-מודרניסטיות שפשטו ברחבי הקמפוס. פוליטיקת המגזרים הנדכאים, שחוסה תחת כנפיה של הפרדיגמה הפוסט-מודרנית, מובילה לדבריה לפשיטת רגל של המחקר האקדמי הנעשה בפקולטות הללו. שוורץ מוסיף כי "לימודי התרבות" החדשים רוקנו את מדעי הרוח מתוכן ובכך האיצו את הליך קריסתם.

הדיון המעמיק ביותר בעשור האחרון בנוגע לעתידם של מדעי הרוח בישראל התקיים בשנים 2004-2006 באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. בסופם של הדיונים הניחה האקדמיה לפתחם של מקבלי ההחלטות המלצות שנועדו לחלץ את מדעי הרוח מהמשבר העמוק שאליו נקלעו ולהבטיח את המשך קיומם.¹² להלן עיקרי ההמלצות:

◆ יש להקים בדחיפות גוף בין-אוניברסיטאי לתיאום ולתכנון בכלל מדעי הרוח, שיעקר תפקידיו יהיו אלה: לזהות תחומים מוגנים שיש לקיימם באוניברסיטה אחת לפחות; לתאם בין האוניברסיטאות כדי להבטיח שתחום הולך ונכחד (לדוגמה לימודי אפריקה) יוסיף ויילמד; לזהות תחומים חדשים שאינם נלמדים בשום

בישראל. שוורץ מבהיר כי אמנם חרב הקיצוץ מונפת תדיר מעל לראשה של מערכת ההשכלה הגבוהה, אולם ראשי האוניברסיטאות הם שמחליטים היכן וכיצד תקצץ אותה חרב. הגלובליזציה יוצרת מראית עין של הסכמה חובקת-כול, אולם הספירה האקדמית רוחשת, כך מסתבר, גם קולות של חשבון נפש ושל הלקאה עצמית על הפקרתם של מדעי הרוח לידיהם של כוחות השוק, של מקצצי התקציבים ושל פוליטיקאים של מגזרים "נדכאים". שוורץ וקליינברג¹³ מפנים את האצבע המאשימה כלפי אנשי מדעי הרוח עצמם, הספונים במגדל השן האקדמי ונמנעים מפעילות ציבורית של "עשיית נפשות" לתורתם. האינטלקטואלים ההומניסטיים אינם כשירים, או שאינם מוכנים להפשיל שרוולים, לצאת ו"לתבוע את עלבונם של מדעי הרוח".¹⁴ הם "עומדים לפני המוסדות והציבור כקבצנים, כשידיהם מושטות לצדקה אקדמית", מקונן שוורץ.¹⁵ במקום "לרדת אל העם" ולפעול בתוכו, הם עמלים על כינונה של "קריה אקדמית" סגורה בעלת שפה שחדלה להיות נגישה לציבור הרחב. ברונובסקי ז"ל מחה אף הוא בשעתו על הררי הידע האקדמי "שאינו מחיה את פעילותו של איש מלבד את פעילותם של כותבי התזות",¹⁶ עם זאת הזהיר ואמר כי בסופו של דבר אין לדעת מתי ולאיזה צורך נזדקק לידע התאורטי הזה. שכן מחקר - מחקר, הוא התרה באנשי התכלית המידית, ורק

והתובענית הנעשית בהם, את ההישגים המרשימים של העבודה הזאת ואת תרומתה לחברה. עם הפעולות המומלצות נמנים אלה: קיומו של שבוע מדעי הרוח מדי שנה בשנה; קיום ועידה שנתית בחסות האקדמיה שתהיה בעלת נראות ציבורית רחבה ככל האפשר ושתייחד בכל שנה לנושא מרכזי אחד; הרצאות לקהל הרחב בתחומי מדעי הרוח.

◆ על האקדמיה לחזור וליזום בדיקה של מצב מדעי הרוח בישראל כל חמש עד שבע שנים, ולפעול להשגת תקציבים לפיתוח מדעי הרוח.

בחינת שני הדוחות שעניינם מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל ואשר ראו אור עם פרסומו של דוח האקדמיה - דוח הוועדה לבחינת מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל (דוח שוחט, יולי 2007) והתכנית הרב-שנתית של ות"ת (אוקטובר 2010) - מלמדת כי **המלצות מרכזיות שמופיעות בדוח האקדמיה אומצו על ידי ועדת שוחט, ואחת מהן, ואולי העיקרית**

- אוניברסיטה ושחובה ללמדם; להבטיח שמודל התקצוב של ות"ת יותאם למאפיינים הייחודיים של מדעי הרוח.
- ◆ יש להקים קרן שתחלק מענקים לתקופה של שלוש-חמש שנים לפרויקטים במדעי הרוח שהמזיעים אותם יאמדו את סיכויים למחקר ברמה גבוהה ולפוטנציאל פיתוח איכותי.
- ◆ יש לאמץ תכנית לימודים שתנחיל מיומנויות ותרחיב את אופקיהם של כלל תלמידי התואר הראשון באוניברסיטה, תוך שמירת המתכונת הבסיסית הקיימת של הלימודים. הפקולטות למדעי הרוח מוכשרות ביותר להעניק בסיס של השכלה כללית לתלמידים שלא בחרו בלימודים אלה.
- ◆ יש להעניק מלגות גבוהות במיוחד לתלמידים מצטיינים שיבחרו ללמוד את אחד התחומים המוצעים במדעי הרוח.
- ◆ יש לאתר תלמידי תיכון מצטיינים במדעי הרוח ולהקים בשבילם מסגרות לימוד, ולעודד במיוחד לימודי שפות.
- ◆ יש לקשור את מורי התיכון בעלי תואר שלישי במדעי הרוח לפקולטות למדעי הרוח באוניברסיטאות, למשל בשיתופם במחקרים הנעשים בהן, או להנהיג מסלול משולב של הוראה בתיכון ומשרה חלקית באוניברסיטה.
- ◆ יש ליזום פעולות שיביאו לידיעת הציבור את חיוניותם ותרומותיהם של מדעי הרוח, את עבודת המחקר הענפה

המלצה זו של האקדמיה מיושמת למעשה באמצעות "תוכנית אבני פינה", שנפתחה בשנת הלימודים תש"ע (2009/10) באוניברסיטה העברית בירושלים. מדובר בתכנית העשרה אקדמית המחייבת את מרבית תלמידי האוניברסיטה להשתתף בקורסים שאינם בתחום הלימוד העיקרי שלהם, כחלק מלימודי התואר הראשון: תלמיד מדעי הטבע למשל מחויב בארבע נ"ז (נקודות זכות) מהתחום החברתי ומתחום הרוח, ותלמיד מנהל עסקים מחויב בארבע נ"ז מתחום הרוח וארבע מהתחום הניסויי. ראשי התכנית מבהירים כי זוהי "מסורת ארוכת שנים הנהוגה ברבות מהאוניברסיטאות בארצות הברית, המכירה בחשיבות הרחבת האופקים בתואר הראשון" (ראו באתרם "תוכנית אבני פינה").

מידת התייחסותה של התכנית הרב-שנתית של ות"ת לסוגיית מדעי הרוח לוטה בערפל בשלב זה בשל העיכוב בפרסום התכנית המלאה לציבור הרחב. ות"ת אימצה כאמור את רעיון הקמתה של הקרן למדעי הרוח ואף שיתפה פעולה בעניין זה עם יד הנדיב. לפי דיווח האקדמיה¹⁵ ות"ת, בליווי הוועדה ליישום הדוח בנושא עתיד מדעי הרוח באוניברסיטאות המחקר בארץ (שמונתה על ידי האקדמיה), משקיעה מאמצים באיתור פרות המחקר של סגל מדעי הרוח בארץ שלא הובאו עד כה בחשבון במסגרת מודל המימון שלה (בעיקר ספרים).

לא במסמך שפרסמה ות"ת ולא בהודעה לעיתונות מטעמה, בעניין התכנית השש-שנתית, היו אזכורים כלשהם בעניין המשבר שפוקד את תחום מדעי הרוח.

עם זאת בהמשך לרוח ההמלצות שבדוח האקדמיה סיכמו לאחרונה (בנובמבר 2011) צוותי עבודה מסמך שנקרא "מהלך לאומי לקידום מדעי הרוח" מטעם מכון ון ליר והות"ת.

אשר להמלצות אחרות הכלולות בדוח האקדמיה: החטיבה למדעי הרוח באקדמיה הודיעה כי בכוונתה לקיים בשנת הלימודים הקרובה (תשע"ב) את שבוע מדעי הרוח הראשון, ברוח המלצה שמופיעה בדוח. האירוע יתקיים בקמפוסים של האוניברסיטאות והמכללות השונות ברחבי הארץ ויכלול סדרה של הרצאות, מפגשים ושיחות בין אנשי אקדמיה מתחום מדעי הרוח לבין אנשי תרבות ותקשורת שינגישו את מגוון התכנים שמציעים מדעי הרוח לקהל הרחב. כמו

שבהן - **הקמת הקרן למדעי הרוח** (The Humanities Fund in Israel) - אף קרמה עור וגידים (דצמבר 2008) בסיועם של ות"ת ושל אנשי יד הנדיב. במסמך שמציג את פעילויות הקרן בשנים 2009-2011 מציינים אנשי יד הנדיב כי דוח האקדמיה ואימוצו של הרעיון על ידי ועדת שוחט עמדו בבסיס ההחלטה לייסודה של הקרן החדשה. ב"סיכום פעילויות הקרן למדעי הרוח לשנים 2009-2011" מבהירים אנשי יד הנדיב כי "הקרן נועדה לתמוך בפעילויות המבטיחות שיפורים ארוכי טווח באיכות של תכניות לימוד, ברמת המחקר וההוראה, ובמחקר של נושאים בעלי חשיבות לאומית, וזאת כדי לשפר את מעמדם של מדעי הרוח באוניברסיטאות. הדרך המועדפת להשגת יעדים אלה היא מיסוד שיתופי פעולה בין מוסדות אקדמיים והתוויית אסטרטגיה לאומית בנוגע לעתידם של מדעי הרוח בישראל". עוד עולה מסיכום זה כי הקרן הקצתה מענק ראשון בגובה של 30 מיליון שקל לתמיכה בתכניות לימוד שונות שנלמדו (וברובן עדיין נלמדות) בפקולטות למדעי הרוח בשנים 2009-2011. לפי שעה מדובר ב-13 תכניות הממומנות על ידי הקרן (בשיתוף עם ות"ת), כמו לימודי פלאוגרפיה (חקר כתבים עתיקים) לטינית, אמנות וארכאולוגיה אסלאמיות, סדנה להיסטוריונים וקורס בנושא "קאנט ועולמו". כן ניתנה תמיכה ללימוד בין-אוניברסיטאי על אודות אפריקה, כפי שהוצע בדוח האקדמיה. להערכת אנשי יד הנדיב, בחמש השנים הראשונות לקיומה של פעילות הקרן (עד שנת 2013) צפויים להשתתף בתכניות במימונה למעלה ממאה אנשי סגל אקדמי וכ-4,500 סטודנטים.

נוסף על אימוץ הרעיון של הקמת הקרן ביקשה ועדת שוחט גם להעניק מלגות מחיה לתלמידי דוקטורט, "ובכלל זה במדעי הרוח, שבהם החסר במלגות לתלמידי דוקטורט חריף במיוחד";¹³ לעודד (באמצעות מלגות) סטודנטים לתואר ראשון במדעי הרוח; להגן על תחומי הוראה חשובים (בעיקר במדעי הרוח) מפני סגירה; להרחיב את תכנית הלימודים במדעי הרוח כחלק מתכנית הלימודים לתואר ראשון במכללות. דרישה אחרונה זו עולה בקנה אחד עם המלצת האקדמיה "לאמץ תכנית לימודים שתנחיל מיומנויות ותרחיב את אופקיהם של כלל תלמידי התואר הראשון באוניברסיטה, תוך שמירת המתכונת הבסיסית הקיימת של הלימודים".¹⁴

מדעי הרוח לגווע לעינינו לאטם, ובשקט מופתי. ואולי ימי "המהפכה החברתית" שהיינו עדים לה בקיץ האחרון מבשרים את ראשיתו של דיון ציבורי מסוג זה.

הכותב הוא מורה לספרות בתיכון ותלמיד מחקר בחוג לחינוך באוניברסיטת תל-אביב.

כן החל מהשנה הקרובה תקיים האקדמיה הרצאה שנתית מרכזית בתחום מדעי הרוח במרכז ע"ש פרופ' מרטין בובר שבאוניברסיטה העברית בירושלים. את ההרצאה הראשונה בסדרה יישא פרופ' יורגן הברמס, באביב 2012. ולבסוף הודיעה הוועדה ליישום הדוח כי היא "בודקת את מקומם של מדעי הרוח בקרן הלאומית למדע ועמלה על יצירת שיתוף פעולה עם יד הנדיב ועם פורום דקני מדעי הרוח בתחום ההסברה כדי להציג את המצב במדעי הרוח – על הישגיהם ועל קשייהם – הן בתוך האוניברסיטאות והן בקרב הציבור הרחב".¹⁶

- 1 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2010.
- 2 אליאב-פלדון, מ' (2011). "מי צריך אשורית?" מחשבה רב תחומית בחינוך ההומניסטי, 6, עמ' 21-25.
- 3 שם.
- 4 Nussbaum, C. M. (2010). *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. New York: Princeton University Press. pp. 7-8.
- 5 שם.
- 6 שוורץ, י' (2005). "כמה כסף שווה משמעות החיים?" פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך, 34, עמ' 86-93.
- 7 קליינברג, א' (2007). "מצב הרוח: מצב החינוך". מחשבה רב תחומית בחינוך ההומניסטי, 2, עמ' 71-75.
- 8 שם, עמ' 75.
- 9 שוורץ, 2005, עמ' 92.
- 10 ברונבסקי, י' (1989). "אלגיה על שקיעתם של מדעי הרוח". פוליטיקה, 29, עמ' 28-31.
- 11 שמיר, ז' (2009). "חקר הספרות העברית הולך לבית עולמו". כיוונים חדשים, 19, עמ' 73-80.
- 12 האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (תשס"ז). דוח על "עיתידם של מדעי הרוח באוניברסיטאות המחקר בישראל".
- 13 דוח שוחט, 2007, עמ' 34.
- 14 האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (תשס"ז). דוח על "עיתידם של מדעי הרוח באוניברסיטאות המחקר בישראל", עמ' 7.
- 15 האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (תשס"ט). דין וחשבון שנתי 2009/2008.
- 16 שם.

מצב יישומן של יתר ההמלצות שמופיעות בדוח האקדמיה – כמו הקמת גוף בין-אוניברסיטאי לתיאום ולתכנון בכלל מדעי הרוח וקשירת מורי התיכון בעלי תואר שלישי במדעי הרוח לפקולטות למדעי הרוח באוניברסיטאות – אינו ברור בשלב זה.

דוח האקדמיה על עתידם של מדעי הרוח באוניברסיטאות המחקר בישראל ודוח הוועדה לבחינת מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל הם תמרורי האזהרה הראשונים מפני קריסתם של מדעי הרוח בישראל. ברם שני המסמכים האלה ושלל התבטאויות ומאמרים שפרסמו אנשי אקדמיה בכירים בעשור האחרון בנוגע למשבר הנדון, לא הצליחו לעורר דיון ציבורי בעל ערך על אודות משמעות המשבר והשלכותיו הצפויות על החברה בישראל. החברה הישראלית עוברת בעשר השנים האחרונות תהליכים מואצים של קפיטליזציה: תפיסות כלכליות נאו-ליברליות מעמיקות את אחיזתן ומשתרשות בקרב חלקים נרחבים בציבור. האזרח הישראלי נותר אדיש לגורלם של מדעי הרוח; הם נתפסים בעינינו כמותרות, כסרח עודף של תקופה שאבד עליה כלח או כקישוט יקר ומיותר בעידן שבו יש לקצץ בכל מה שאינו הכרחי ושאינו נושא רווח כלכלי מידי.

יזמות כמו הקמת "הקרן למדעי הרוח" וייסוד "שבוע מדעי הרוח" הן חשובות ומבורכות, אך קשה להאמין שהן לבדן יצליחו לבלום את הסחף. החברה הישראלית נתבעת לקיים דיון רחב היקף ומעמיק על דמותה העתידית ועל סדר העדיפויות התרבותי והאקדמי שלה, שאם לא כן יוסיפו